

BALKANLARDAKİ OSMANLI MEDENİYETİNDE VAKIF, İKTİSAT VE FİNANS

MEHMET BULUT*

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

ÖZ

Kendinden önceki hakim medeniyetin tüm tecrübe birikimini tevarüs etse de her medeniyetin kendine özgü bir insan ve toplum tasavvuru vardır. Yine her medeniyet bu insan ve toplum tasavvuruna göre kurumsal bir yapı inşa eder. Askeri alandan ekonomiye, kültürden siyasete, edebiyattan finansal alana kadar her alanda bu tasavvur hem gündelik hayatta ve hem de kurumsal yapıda kendini gösterir. Osmanlı medeniyeti Balkanlarda da kendinden önceki tecrübe birikimlerini dikkate alarak merkeze aldığı insan ve hedeflediği toplum yapısına ulaşabilmek için benimsenen dünya görüşü ve değerler sistemine göre bir kurumsallaşma ve gelişme göstermiştir. Osmanlıların Anadolu'dan Balkanlara geçtikten sonra Avrupa'da bir Vakıf Medeniyeti inşa ettikleri söylenebilir. Osmanlı Balkan fetihleriyle birlikte Balkan coğrafyasındaki insan ve toplumların kültürel, dini, iktisadi, sosyal, ticari ve finansal ihtiyaçlarının karşılanmasında bu vakıf anlayışının belirgin etkilerinden söz edilebilir. Bu vakıf anlayışı ve tasavvuruna "Vakf-ı Nukud"u (para vakıfları) da dahil eden Osmanlılar erken modern dönemlerden günümüze kadar islam ekonomisi ve finansı alanındaki kurumsallaşmada belirgin bir rol oynamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Osmanlı, Balkan, Vakıf, Para Vakfı.

WAQF, ECONOMY AND FINANCE IN THE OTTOMAN CIVILIZATION OF THE BALKANS

ABSTRACT

Although it has inherited the whole experience of the prevailing civilizations, every civilization has its own conception on human being and society. Again, every civilization builds an institutional structure according to the conception of this human being and society. This conception is manifested both in every aspects of daily life and in the institutional structure from military to economics, from culture to politics, and from literature to financial field. Taking into account their previous experiences the Ottoman civilization in the Balkans has also been institutionalized and developed according to its conception, worldviews and values adopted in order to reach the centered people of the country and the societ. It can be said that after the Ottomans moved from Anatolia to the Balkans, they built a Waqf Civilization in Europe. With the Ottoman Balkan conquests, the obvious effects of this waqf concept affected the supplying the needs of people and societies such as cultural, religious, social, economic, commercial and financial in the Balkan geography. The Ottoman Empire, which included the Cash waqfs (Vakf-ı Nukud) for this understanding of the foundation and its conception, played a prominent role in the institutionalization of Islamic economics and finance from the early modern times to the present times.

Keywords: Civilization, Ottoman, Balkan, Waqf, Cash Waqf

* Prof.Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: mehmet.bulut@izu.edu.tr

Osmanlı Devleti, Türklerin ve Müslümanların tarihte kurup yaşattıkları sınırları itibariyle en geniş ve süresi itibariyle de en uzun ömürlü devletlerin başında gelmektedir. Hiç şüphesiz tarihte hem doğu ve hem de batıda Osmanlı Devleti'nden daha geniş coğrafyalara hakim olan ve daha uzun yaşayan devlet ve imparatorluklar oldu. Ancak tek hanedanlık olarak tarihte en uzun ömürlü devletin de Osmanlılarca kurulduğu bir hakikattir. Ayrıca imparatorluklar modern dönem öncesi kadim geleneklere ait durağan tarım döneminin uzun dönemli yapılarıdır. Osmanlıların kurup bu kadar uzun dönem (altı asırdan fazla) yaşattıkları devletin modern zamanlarda, yani değişim ve dönüşümün hızlı olduğu dönemlerde gerçekleşmiş olması ayrıca üzerinde durulması ve incelenmesi gerekmektedir. Özellikle de bu kadar uzun ömürlü olmalarının sırları üzerinde araştırma yapmak özellikle yaşadığımız coğrafyadaki her sosyal bilimcinin en önemli önceliklerinden biri gibi görünmektedir.

Osmanlıların bu kadar uzun ömürlü olmalarının kurdukları sistem ve müesseselerin ve benimsedikleri değerler sistemiyle insana ve topluma bakışlarının belirleyici etkisi olduğu konusunda kuşku yoktur. Çünkü uzun vadeli yapılarda en dikkat çeken husus zihniyet ile kurumsal yapı arasındaki tutarlı bütünlük gibi görünmektedir. “İnsanı yaşat ki devlet yaşasın” anlayışı çerçevesinde “ilme ve alime hürmet” ten yola çıkarak yaptıkları her işi, kurdukları her müesseseyi uzun vadeli düşünme konusundaki titizlikleri her araştırmacının dikkatini çeken hususlarındandır. Bu çerçevede “vakıf” müessesesi de sonu olmayan ‘ebediyete kadar devam edecek’ bir kazancı hesap etme ve ona göre ‘en kârlı yatırımı’ yapmayı önceleyen bir yaklaşımla Osmanlı dünyasındaki en önemli kurumlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal, ekonomik, toplumsal, kültürel, dini vb. birçok ihtiyacın giderilmesi noktasında üçüncü sektör olarak kabul gören vakıf anlayışının Osmanlı insanı, toplumu ve devlet hayatındaki tasavvurunda oynadığı rolün önemi son yıllardaki araştırmalarla daha çok belirginleşmektedir. Balkanlar’dan Anadolu’ya, Kafkaslar ve Karadeniz’den Akdeniz’in iki yakasına uzanan ve günümüze kadar devam eden izleri ve eserleriyle Osmanlı vakıf medeniyetinin hala canlılığını devam ettirmesi bu alanlardaki araştırmacılara yeni ufuklar ve konular sunmakta ve yeni bakış açılarıyla bu kurumların ekonomi, siyaset, kültür ve finans alanı başta olmak üzere toplumsal hayattaki rolü ve önemine yeniden bakmalarına sebep olmaktadır.

Osmanlı Balkan Fetihleri ve İskan

Osmanlılar Süleyman Paşa'nın önderliğindeki bir kuvvetle 1352 yılında Gelibolu'yu fethederek daha önce Diyar-ı Rum olan Anadolu'dan Balkan coğrafyasına, yani yeni Rum diyarına (Rumeli) geçtiler¹. Süleyman Paşa'nın Biga'yı Sancak merkezi ittihaz edip Edremit ve çevresinde bulunan Kare-sioğulları beylerinin Osmanlılara tabi olmasıyla birlikte, Trakya'da haki-miyeti bulunan ancak İstanbul'daki Bizans İmparatoru V. Ioannis'e rakip olan Kantakuzinos'un hakimiyet bölgesine akınlarda XIV. yüzyılın ortala-rından itibaren adeta sürekliliğe evrilmiş oldu. Osmanlılar 1361'de Edirne, 1362'de Filibe, 1372'de Köstendil, 1380'de İştıp, 1382'de Manastır ve Pirle-pe, 1385'te Ohri ve Sofya, 1386'da Niş ve 1389'da da Kosova'yı fethettiler. Böylece İstanbul'un fethinden çok önce Anadolu tarafından kuşatıldığı gibi Rumeli, yani Avrupa tarafından da İstanbul ve çevresi kuşatılmış ve Osmanlı hakimiyetine girmiş olmaktadır². Sonuçta boğazın Çanakkale girişi, Asya ve Avrupa tarafının kontrolü İstanbul'un fethinden yüzyıl önce tamamen Os-manlıların eline geçmiş oldu. Başta ticaret gemileri olmak üzere Avrupa ve diğer yerlerden İstanbul'a gelecek her türlü insan, mal ve silah sevkiyatının kontrolündeki inisiyatif de yine Osmanlıların eline geçmiş oldu. Diğer bir ifadeyle adeta İstanbul'daki Bizans'ın nefes borusu fetihden yüz yıl önce-sinden beri Osmanlıların kontrolü altına girmiş bulunmaktaydı. Tabiatıyla Rumeli'ye erken geçiş ve bölge fetihlerindeki hızlı ilerleyiş Osmanlılar'a çok önemli avantajlar sağlamıştı.

Osmanlı Balkan fetihlerinde uç beylerinin Batı'ya doğru üç farklı koldan ilerledikleri bilinmektedir. Sağ kol Tunca Vadisi boyunca Kuzey taraftan Ba-tıya doğru fethin ilerleyiştir. Sol kol Selanik, Gümülcine, Üsküp-Kosova ve Bosna hattıdır. Orta kol ise Meriç Vadisi boyunca Filibe-Sofya, Niş ve Belgrad hattıdır.

Başlangıçtaki fetihlerde Batı Anadolu'daki beyliklerden Karesili beylerin de önemli destekleri olmuştu. Bu beylerden Evrenos Gazi'nin Batıya doğ-

1 Osmanlılardan önce Balkan ve Avrupa coğrafyasına gelen Türk boylanının tarihi V. Asırlara kadar gi-der. Asya'dan Kuzey Karadeniz üzerinden gelen Türk boylan XI. Yüzyıldan itibaren Balkan coğrafyasını vatan edinmişlerdir. Tarihteki ilk Müslüman Türk devletlerinden olan İdil Bulgar Devleti'nde İslâm'ı benimseyip Avrupa'ya yerleşen Müslümanların (Pomaklar) Balkan coğrafyasındaki tarihi XI. asra kadar geriye gitmektedir (İnalçık, 1993:9).

2 Osmanlı Devleti Anadolu'da (Asya'da) XIII. yüzyılın sonunda Söğüt'te kuruldu. Söğüt'ten sonra baş- kent Bursa oldu. Ancak XIV. yüzyılda bu devlet deyim yerindeyse Balkanlarda yani Avrupa'da yeniden kurulmuştur (İnalçık, 2009). Aynı yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında başkent Bursa'dan Edir-ne'ye taşınmıştır. XV. yüzyılın ortalarında (1453) İstanbul'un fethiyle Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin başkenti doğu-batı, kuzey ve güneyin merkezi olarak değerlendirilebilecek medeniyetler beşiği dünya kenti İstanbul olmuştur.

ru Selanik ve Gümülcine, Sol koldan *Via Egnatia* üzerinden Balkan fetihlerinde öncülerden kabul edilmektedir. Sultan Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa da Osmanlı uç beyi ve öncülerinden biri olarak Balkan fetihlerinde büyük başarılar imza atmıştır. Ancak Balkanlarda Osmanlı Devleti'ni adeta yeniden kuran ve kurumsallaştıran Sultan I. Murad'ın (Hüdavendigâr) fetihlerin organizasyonunda, Avrupa'daki ilerleyiş ve yerleşmede, imar ve ıslah faaliyetlerindeki rolü ve önemi çok başkadır (İnalçık, 2009:49-61). Murad Hüdavendigâr Osmanlı fetih stratejisini bu üç kol üzerinden geliştirmiş ve Balkanlarda farklı din ve dillere sahip halkların yüzlerce yıl bir arada yaşamasının altyapısının temellerini atmış en önemli sultanlardan biri olmuştur.

Sultan I. Murad, Kosova Savaşı sonunda muharebe alanını gezerken, pağışaha bir elçi gibi yaklaşan Miloş Obilić adında bir Sırp tarafından şehit edilmiştir. Sultan I. Murad'ın şehadetinden sonra, Osmanlı Devleti'nin başına oğlu Yıldırım Bayezid geçmiştir. Kosova'dan sonra, Osmanlı fetihleri hız kesmeden Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna'ya kadar uzanmıştır. XIV. yüzyıl ortalarından yüzyıl sonuna kadar çok kısa bir sürede bu fetihler gerçekleştirilmiştir. Kısacası Osmanlıların Rumeli'deki hızlı ilerleyişleri XV. asrın başlarındaki Ankara Savaşı'nda Timur'un Yıldırım Beyazid'i mağlup etmesine kadar devam etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Timur tehlikesi ortaya çıkmasaydı, Balkan coğrafyasındaki fetihlerin çok daha hızlı bir biçimde gerçekleştirilebileceği konusunda ilgili dönemi çalışan tarihçiler arasında yaygın bir kanaat vardır (Vryonis, 1970; Emecen, 1992; Ortaylı, 1999; İnalçık, 2000).

Bizans İmparatorluğu'nun önemli bir kenti olan Selanik Sultan II. Murad zamanında fethedilmiştir. Varna ve II. Kosova zaferleri ile Osmanlılar, Balkanlar'ın en güçlü hakimi durumuna gelmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed'in Bizans'ın merkezi olan İstanbul'u 1453'te fethetmesinden sonra Mora, Bosna, Arnavutluk, Ege adaları ve hatta Belgrad'ın muhasarasına kadar uzanan fetih hareketi, Pulya seferi ile İtalya'ya kadar genişlemiştir. II. Bayezid'in Boğdan seferi ile Avrupa'daki Osmanlı hakimiyeti Romanya'ya kadar uzanırken, Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) Rodos ve Belgrad'ın fethi gerçekleşmiş ve Macaristan'ın hakimiyet altına alınması ile Viyana ve Malta muhasaralarına kadar çok geniş bir coğrafyada etkisini göstermiştir.

Balkanların fethinde sağ, sol ve orta kol. her bir kolun başında bulunan uç beylerinin ilerleyişinde, Ömer Lütfi Barkan'ın erken bir dönemde isa-

betle tespit ettiği üzere manevi fethin ön açıcı önemli bir rolü bulunmaktadır. Anadolu'dan Balkan coğrafyasına geçildiği dönemlerden başlamak üzere fethedilen her bir bölgeye yerleştirilen manevi uç beylerinin, dervişlerin faaliyetleri Osmanlı fetih politikasında önemli bir strateji olarak değerlendirilebilir. Deyim yerindeyse toplumun önceden hazırlanması, iç fetih olarak kabul edilebilecek bu stratejiyle kimseden herhangi bir şey talep etmeyen dervişlerin faaliyetlerinden sonra askeri alandaki uç beyleri ilerleyişlerini ve yerleşimlerini gerçekleştirmişlerdir. Bütün bu faaliyetlerin dervişlik ve vakıf ruhu ile hayata geçirildiğine işaret eden Barkan (1940) konunun ehemmiyetini açıklıkla ortaya koyarak bu konuya dikkatimizi çekmektedir. “Dervişlerle ve zaviyelerle alakamız, onların Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu meselesinin anlaşılması için üzerinde ısrarla durduğumuz bu garbe doğru akın işinde bize birer mümessil ve öncü gibi gözükmelerinden ileri gelmektedir. Birçok köylere ismini veren, elinin emeği ve alınının teriyle dağ başlarında yer açıp yerleşen, bağ ve bahçe yetiştiren dervişler; ve daima harbe doğru Türk akını ile beraber ilerleyen benzerlerini doğuran zaviyeler ve bu zaviyelerin harbe giden, siyasi nüfuzlarını padişahların hizmetinde kullanan, zaviyelerinde padişahları kabul eden ve onlara nasihat veren şeyhler, bizim alakamızı celb etmek için birçok vasıfları haizdirler. Hele onların daha fazla yarı göçebe Türkmenler arasında telkinatta bulunuşu, köylerde yaşayışı, toprak işleriyle meşgul gözükmesi ve benimsemek için dağdan ve bayırdan toprak açması bu alakayı şiddetlendirmektedir” (Barkan 1940:285). Osmanlı Balkan fetihlerinde alperenlerin ve tasavvuf erenleri dervişlerin gönülden gayretleri ve hasbi faaliyetleriyle toplumun gönlünün kazanılması sonucunda ordunun büyük halk direnişleriyle karşılaşmamış olması Balkanlardaki Osmanlı ilerleyişinin hızında etkili olduğu gibi, günümüze kadar süre gelen Balkanlar'daki Sünni İslâm geleneği ve Müslüman halk gerçekliğinde de belirleyici bir rol oynamışa benzemektedir³.

Osmanlıların Balkanlar'daki feodal düzende varolan haksızlıkları berteraf ettikleri ve yerine ikame ettikleri tımar sistemiyle halkın ekonomik ve tarımsal alanda ürettiği hasılanın bölüşümündeki payını ters yüz etmesiyle sosyal ve ekonomik devrim niteliğinde bir yapısal değişiklik gerçekleştirdikleri söylenebilir. Osmanlı fetihleri öncesi feodal düzeninde ürettikleri hasılanın

3 Balkanlardaki tasavvuf erenlerinin yüzyıllar önce inşaa ettikleri Saraybosna'daki Sinanova, Ohri'deki Uşşaki ve Kalkandelen'deki Harabati Baba tekkeleri bu müesseselerin günümüze kadar ayakta kalıp halen faaliyette olanlar olarak kayda geçerken, Filibe'deki mevlevihane ve Kavala'daki tekkeler de bu gün müslüman gönüllerin razı olmayacağı amaçlar ve hizmetlerde kullanılıyor olması da ayrı bir gerçeklik olarak karşımızda durmakta ve ilgililerden aslına uygun hizmetlere döndürülmesini beklemektedir.

bölüşüm aşamasında son derece düşük bir düzeyde sahip olabilen Balkan köylüleri, Osmanlı tımar sisteminin hayata geçmesiyle müslüman olanlar ürettikleri hasılanın sadece onda birini (öşür) vergi olarak ayırdıktan sonra geriye kalan hasılanın onda dokuzuna sahip olabilmışlerdir. Fetihden sonra şayet Müslüman olmayı tercih etmez ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olarak hayata devam etme yönünde bir tercihte bulunurlarsa da ürettikleri tarımsal hasılanın sadece beşte biri veya onda ikisini (haraç) devlete vergi olarak ayırıp geriye kalan hasılanın beşte dördü ya da onda sekizine sahip olabildikleri bir sisteme kavuşmuşlardır. "...Osmanlı sultanlarının bürokrasisi daima 'reaya fukarasını', 'zi kudret ekabire' karşı korumuşlardır. Osmanlılar, Balkan fetihlerinde 'toprak ve reaya sultanındır' prensibini ilan ederek, toprağı ve köylü emeğini devlet kontrolü altına geçirmiş, feodal beyleri, voyvoda ve kefalyaları ya bertaraf etmişler veya tımar rejimi altına sokmuşlardır" (İnalçık 1993:16). Böylece hâl ve kârda Balkan coğrafyasındaki halklar için Osmanlı tımar sistemi Avrupa'daki feodal sistemden çok daha avantajlı bir sistem olarak ortaya çıkmış ve köylüler ile üreticilerin lehine bir işleyişle hayatiyetini devam ettirmiştir. Fetihlerden sonra Osmanlıların sosyal, kültürel ve dini alanda kurduğu çoğulcu, hoşgörü esaslı insanı merkez alan ve insana "sadece insan olduğu için" gösterilen değer noktasında kurulan yeni sistemin imkânları da dikkate alındığında Balkan coğrafyasındaki toplumlar için Osmanlı fetihleriyle yepyeni bir dönemin başladığı daha iyi bir şekilde fark edilecek ve görülecektir.

Osmanlı Balkan fetihleri ve şehirlerin iskânı ve ahalinin islâm ile tanışmasında alperenlerin ve dervişlerin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tasavvuf erenleri, dervişler ve alperenlerin ıssız yerlerde kurdukları müesseseler, yolların ve insanların geçtiğı önemli yerlerde zaviye ve tekke gibi dini yapılar inşa etmeleriyle başlayan teşebbüsler, Balkanlar'daki iskânın ilk çekirdeğini oluşturmuştur. İskân siyasetiyle Rumeli'ye göç eden ve ettirilenler, yerleşti/rildi/kleri yerlere bağılı bulundukları boyun veya Anadolu'dan geldikleri yerlerin isimlerini verdiler. Orada meskun bulunan halktan hiç bir şey istemeden günlerce islâm'ın güzelliklerini de göstererek yaşama becerisini göstermişler ve yerel halkın teveccühünü kazanarak onlarla kaynaşmışlardır.

İnsan, Vakıf ve İmar

İnsanlar topluluklar halinde bir arada yaşayan ve çeşitli ihtiyaçlarını işbirliği, işbölümü ve dayanışma içinde gideren varlıklar aleminin başında

gelmektedir. İnsanlar ve toplumlar bu ihtiyaçlarının daha iyi karşılanması için çeşitli müesseseleri hayata geçirmişler. İslam toplum ve medeniyetinde şehirlerde yaşayan insanların belli başlı temel ihtiyaçlarının giderilmesinde vakıf kurumunun özel bir yeri ve önemi vardır. Bundan dolayıdır ki vakıf kurmak ve onu yaşatmak konusunda islâm'ın teşvik edici yönü bu alandaki kurumsallaşma ve gelişmelerde belirleyici bir rol oynamıştır denilebilir.

Müslümanların mukaddes kitabı Kur'an-ı Kerim'de "sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe iyiliğe erişemezsiniz" (Bakara, 2:92) ilahi emri ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed (SAS) in "bir insan öldüğü zaman, amel defteri kapanır, yalnız sadaka-i cariye, istifade edilen ilmi eser, kendisine dua eden hayırlı evladı olan kimsenin amel defteri kapanmaz" (Sahih-i Müslim, Vasiyet 14) müjdesi islâm kültür ve medeniyetinde vakfetme ve vakıf müessesesinin gelişmesinde en önemli amillerden olduğu söylenebilir. Bundan dolayıdır ki tarihsel süreç içinde Müslüman toplumlarda varlıklı kişilerin malın üçte birini hayatta iken evlatları arasında taksim etme, üçte birini infak ve vakfetme ve üçte birini de kendi ihtiyaçları ve yatırımları için ayırma (sonrasında mirasa konu etme) anlayışı gelişmiştir. Ancak her hâl ve kârda islâm toplumlarında herkesin infak etme ve vakfetme konusunda teşvik edildiği ana paradigmayı oluşturduğu bilinmektedir. Osmanlı toplumunda da özellikle para vakıfları yoluyla varlıklı kişiler yanında sıradan kadın ve erkeklerin infak ve vakıf yoluyla amel defterlerini açık tutma konusundaki gayretlerinin müesseseleştiği görülmektedir.

Bireysel düzeydeki yatırımın ebedi kazanca dönüşmesi ilkesi, öncelik düşüncesi ve değerlendirmesinin temel gerçekliği yanında ilk dönem islâm topluluklarından itibaren başlayıp Osmanlı toplumunda da devam eden uygulamalarla devletin yükünü ve vazifesini belli alanlarda üstlenmenin bir sonucu olarak vergi muafiyeti sağlanmış olması vakıf kurumunun gelişmesi ve yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Diğer taraftan rant değeri yüksek merkezi bölgelerdeki mülklerin vakıflar yoluyla rantın tüm topluma mal edilmesi ve tüm toplumda adil bir biçimde paylaşılması fikri de islâm ve Osmanlı geleneğinin önemli bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilkelerin izini süren Osmanlıların da Balkanlar'da özel ve kamudan sonra bu üçüncü mülkiyet biçimini öngören vakıf sektörünün her alanda yaygınlaşmasında önemli bir gayretleri olmuştur.

Balkan coğrafyası Osmanlı fetih ve medeniyetiyle tarımsal alandaki tımar sisteminden sinai üretimdeki ahilik ve lonca sistemine kadar birçok alanda

yeniliklerle karşılaşmıştır. Ancak şüphe yok ki en önemli yeniliklerden birisi de Osmanlılar tarafından kurulan vakıfların ve müesseselerin sosyal, kültürel, dini ve ekonomik alanda ortaya çıkardıkları etki ve faydalardır. Anadolu ile Balkan coğrafyası arasındaki ekonomik ve ticari alandaki entegrasyonun sağlanmasında vakıflar yoluyla kurulan kervansaraylar, zaviyeler, hanlar, hamamlar, yol ve köprü gibi alt yapıların ve mektep, medrese, tekke ve cami gibi sosyal yapıların son derece önemli rolü ve önemi olmuştur.

Osmanlı devlet ve toplumu tüccarlar ve kervanları için ticaret yollarının belirli ve önemli noktalarında zaviyeler, kervansaraylar, hanlar ve hamamlar kurmuştur. Bu yapılar ve kurumlar sayesinde karada Balkanlar'dan Anadolu'ya, Karadeniz'den Afrika ortalarına kadar, denizlerde Akdeniz'den Karadeniz'e, Adriyatik'ten Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na, Ege Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş Osmanlı coğrafyasında ticaret hem daha güvenli hem de tüccarlar açısından daha düşük bir maliyet düzeyinde gerçekleşmiştir⁴ (İnalcık, 2006). Erken modern dönemlerde bu geniş coğrafyada karada ve denizde güvenliğin en önemli mesele olduğu dikkate alındığında bu yatırımların ve vakıfların gerçekleştirdiği faaliyetlerin önemi daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca günümüzdeki uluslararası ticarete ulaşım ve barınma maliyeti dikkate alındığında Osmanlıların bu alanlarda aldığı tedbirler çok daha iyi takdir edilecektir.

Osmanlı Balkan fetihlerindeki üç kol stratejisi bölgesel ticaret ve ekonomik entegrasyonun sağlanması ve gelişmesinde de üç ana güzergâh dikkat çekmektedir. Bu güzergâhlardan ilki Edirne-Dubrovnik ve Edirne-Avlonya güzergâhıdır. İkinci güzergâh Edirne-Niğbolu-Braşov güzergâhıdır. Üçüncü yol ise deniz üzerinden İstanbul-Akkerman-Lwow (Lehistan doğu ticaret merkezi) güzergâhıdır (İnalcık, 1993:24). Osmanlılar Balkanlar'da şehirler ve bölgesel ticaretin gelişmesi için bu ticaret güzergâhları boyunca birçok tedbirleri hayata geçirmiş ve özellikle vakıflar yoluyla birçok müesseseler inşa etmişlerdir.

Balkanlar'daki Osmanlı fetihleri, yerleşimi ve şehirlerin kuruluşu, imarı ve iskanında vakıf kurumunun hayati düzeyde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Adına "İmaret sistemi" denilen vakıflar yoluyla doğudan batıya doğru yol boyunca, köprü, kervansaray, han, hamam gibi yapılar inşa edilirken, şehrin içinde de birçok tesis ve külliye inşa etmişlerdir. Şehirler

4 1530 yılında sadece Anadolu'da 622 zaviye inşaa edildiği dikkate alındığında bu alanda yapılan yatırımlar ve gerçekleştirilen faaliyetler daha iyi takdir edilebilecektir.

yanında köy ve mezralarda da zaviyeler kurarak buraları şenlendirme, güvenliği sağlama yoluyla sosyo-kültürel ve ekonomik hayatın zenginleşmesine önemli katkılar sağlamışlardır (Barkan, 1940). Bu gayretler sonucundadır ki XVI. yüzyıl başlarında, Osmanlı iktisadi yapısı içinde toprakların %20'si vakıf sistemi içerisinde yer almakta ve toplam kamu gelirleri içindeki vakıfların payı %12'ye ulaşmış, vakıf gelirlerinin kamu gelirleri içindeki payı iki yüz yıl sonrasında %25'lere ulaşmıştır (Tabakoğlu, 2008). XVIII. yüzyılda, sayısı yaklaşık 6000'i bulan vakıf müessesesi, XIX. yüzyılda 9000'lere ulaşmıştır (Yediyıldız, 1982:28-29). Bu da vakıf kurumunun yüzyıllar boyunca giderek güçlendiği ve yaygınlaştığını göstermektedir. Osmanlı medeniyetinin bir "vakıf medeniyeti" olarak tavsif edilmesinin haklılığı bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Vakıf ve İktisat

Modern Batı iktisat paradigmasında bireycilik, rekabet ve özel mülkiyet insan ve toplumların temel ihtiyaçlarının giderilmesinde başat rol oynayan piyasanın şekillenmesindeki temel öncelikleri ifade eder. Kazandığını dilettiği gibi tasarruf etme hakkına sahip olan birey hayatı boyunca kendi çıkarı peşinde koşar ve temel amacı kâr ve fayda maksimizasyonudur. Özel mülkiyet modern kapitalist sistemin olmazsa olmazı iken kamu mülkiyeti de sosyalizmin temelini teşkil eder. Modern zamanlarda kapitalizm birey merkezli ve özel mülkiyeti adeta kutsallaştıran bir sistem inşa ederken iken sosyalizm sınıf temelli, kamu mülkiyetini ve eşit paylaşımı öngören bir toplumu hedeflemiştir.

İslâm ekonomilerinde, "insan için bu dünyada ancak çalıştığına karşılığı vardır" (Necm 39) ilkesi insanın ve onun emeğinin önemi her şeyin üzerindedir. Herkesin emeğine dayalı kazancı ve özel mülkiyeti emniyet altındadır. Kamu mülkiyeti de özel mülkiyet gibi tabii bir şekilde tüm halkın üzerinde hak sahibi bulunduğu bir alandır. Bireyler kamu mallarından eşit düzeyde istifade etme hakkına sahiptir. İslâm toplumunda önemle üzerinde durulması gereken üçüncü bir mülkiyet de vakıf mülkiyeti türüdür. Bu üç mülkiyetin önemleri de icra ettikleri fonksiyona bağlıdır. Dolayısıyla İslâm toplumlarında "fonksiyonel mülkiyet" kavramı da gündeme gelebilmektedir.

İslâm'da belirli sosyal ve iktisadi grupların veya sınıfların refahından ziyade, zenginliğin ve refahın toplumun tüm kesimlerine yayılması temel öncelik olarak belirlenmiştir. Bu yaklaşım Osmanlı ekonomik tasavvuru ve

politikasını da derinden etkilemiş ve yönetici elitin temel amacı bolluk ve refah ekonomisi temelinde şekillenmiştir İnalçık (2000:83). “İbadullahın terfi-i ahvali” yani Allâh’ın kulları olan tüm halkın, din ve dil ayrımı yapmadan herkese ve her kesime hizmet götürmek, refahı toplumsal tabana yaymak, özellikle de garipleri, yetimleri, yoksulları ve kimsesizleri korumak önemli bir önceliktir. Vakıfların bu amaca en çok hizmet eden kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu amaçları gerçekleştirmek için devlet ekonomide gerektiğinde müdahaleyi meşru görmekte ve üçüncü sektör olarak vakıf kurumunun her hâl ve kârda genişlemesini teşvik etmektedir. Devlet Müslüman, gayrimüslim ayrımı yapmadan tüm kesimlere bu hizmetlerin ulaşmasını önemli bir öncelik olarak değerlendirmektedir (Bulut, 2012). İnsanın ve toplumun faydasını artırmaya dönük her türlü faaliyet bu çerçevede teşvik edilmektedir.

Osmanlı toplum ve devlet anlayışında mali ve iktisadi istikrarın sağlanması ve korunması önemli önceliklerin başında gelmektedir. Sosyal açıdan birçok fonksiyonları olmasının yanında, devletin gelirlerinde istikrarlılık ve süreklilik politikası çerçevesinde kamunun yükünü üstlenmeleri yoluyla kamu giderlerini azaltıcı etkileri yönüyle vakıfların oynadıkları rol mali ve iktisadi istikrar açısından son derece önemli olmaktadır. Dolayısıyla vakıflar hem bireyler, hem sosyal sınıflar ve hem de devlet için önemli kurumsal yapılardır.

Balkan coğrafyasında Osmanlı nüfusunun artmasıyla vakıfların niceliği ve niteliği üzerindeki etkisi de artan derecede bir öneme sahiptir. Altyapı ve bayındırlık hizmetleri devlet tarafından üstlenilmek yerine vakıf müesseseleri tarafından finanse edilmiştir. Tarihsel süreç ve Osmanlı tecrübesine bakıldığında görülecektir ki, pek çok devletin zaman içinde öneremediği kredi ve finansal hizmetler ile eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerin gerçekleşmesinde vakıf müessesesinin önemli bir rolü olmuştur (Öztürk, 1993; Çizakça, 2002:264). Vakıf bünyesinde kurulan mekteplerin, medreselerin, külliyelerin, yolların, köprülerin ve darüşşifaların vb. sosyal ve kültürel hayata doğrudan etkisi olan yapıların finansmanı yine vakıf bünyesinde kurulmuş olan, finansman getirisi olan kurumlar tarafından finanse edilmekteydi. Buradan yola çıkarak, vakıf kurumlarının elde ettiği kârları öncelikle sosyal refahı artıran, gelir dağılımını dengeleyecek şekilde kullandığını, daha sonra elde kalan kârların ve tasarrufların yeniden yatırıma dönüştürülerek yüksek getiri getiren faaliyetlere aktarıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı yönetici elitinin yönetim gücünü, ekonominin neredeyse tamamında ve toplumsal alanda merkezi konumunu uzun bir dönem devam ettirmiş olması ve başta loncalar ve piyasalar olmak üzere belli başlı ekonomik kurumlar üzerinde güçlü bir kontrolü devam ettirmesi istikrar açısından ayrı bir öneme haiz gibi görünmektedir (Bulut, 2008:793). Temel önceliği kendi kendine yeterli bir ekonomik yapıyı kurmak ve uzun dönemde devam ettirmek olan Osmanlıların bu kurumlara ek olarak vakıflar da merkez yönetim tarafından teşvik edilmiş ve her zaman desteklenmiştir. Osmanlı iktisat tasavvurunda doğal ekonomik kurumlara ek olarak vakıflar, geniş coğrafyada istikrar ve adaletin sağlanmasında, kendi kendine yeterliliğin gerçekleşmesinde ve ekonomide refahın geniş kitlelere yaygınlaştırılması ile servetin ve gelirin yeniden dağıtılmasında bu kurumların özel bir yeri ve önemi olduğu anlaşılmaktadır (Bulut, 2009). Sonuç itibarıyla Osmanlılar vakıf kurumunun fonksiyonlarını çeşitlendirdikleri gibi dönemin şartları ve ihtiyaçlar çerçevesinde yeni vakıf modellerini de hayata geçirmeye muvaffak olmuşlardır.

Gayrimenkule Dayalı Vakıf Modelinden Vakf-ı Nukuda Osmanlı Rumeli Para Vakıfları

Vakıflar esas itibarıyla kendisinden doğrudan istifade edilmek üzere cami, medrese, çeşme, hastane, han, hamam, zaviye, imaret gibi hayrat olarak kabul edilen müesseseler ile akarı bulunan bina ve arazi gibi kendisinden doğrudan istifade edilmediği halde gelir getiren ve gelirinden istifade edilen vakıflar olarak iki kısımda değerlendirilmiştir. Osmanlıların hayata geçirip müesseseleştirdiği ve üçüncü bir model olarak değerlendirilebilecek Vakf-ı Nukud'un (Para Vakıfları) un gelirinden istifade etme yöntemiyle de vakıfların kurulduğuna tanık olmaktadır.

Fuat Köprülü'nün (2005:265) de dile getirdiği üzere "...nasılsa zayı olmayarak bize kadar intikal edebilmiş vakfiyeleri, vakıf müessesesinin en mühim kaynağı olarak zikretmek gerekir" ilkesinden hareketle, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşivinde bulunan Vakfiye belgelerinden yola çıkarak Osmanlı Rumeli Para Vakıfları'na ait 500 yıllık serencamı bu satırların yazarının yürütücülüğünde geniş bir çalışma ekibiyle birlikte gerçekleştirilen bir proje ile beş yıllık bir çalışma sonucunda gün yüzüne çıkarabilmek imkânı oldu. Bu proje ile Osmanlılar'ın icadı olan para vakıflarının XV. yüzyılda doğuşundan XX. yüzyıla kadarki süreçte Balkan coğrafyasında kurulan tüm vakfiye belgeleri gözden geçirildi. Ayrıca ilgili ülke ve şehirlerin Şer'iyeye Si-

cilleri de imkanlar ölçüsünde taranmış oldu. Bu belgeler ışığında Osmanlı Balkan Para Vakıflarına ilişkin gerçeklikler tespit edilmeye çalışıldı.

XV. yüzyılın ilk yarısında Edirne’de 1423 yılında Hacı Muslihiddin’in⁵ kurduğu ilk para vakfıyla başlayan süreç XVI. yüzyılın belli bir döneminde yaşanan tartışmalar ve ulemanın etkiyle duraklamasına rağmen XVII. yüzyılda hızlanarak gelişimini sürdürmüştür. Osmanlı ulemasının XVI. yüzyılda gerçekleştirdiği yoğun tartışmalardan⁶ sonra devlet ve kamu nezdindeki tereddütler giderilmiş ve meşruiyete mazhar olması sonucunda para vakıflarının sayısı hızlı bir artış göstermiştir. Tabiatıyla bu dönemlerden itibaren Osmanlı para vakıflarının Balkanlar’dan Anadolu’ya, Karadeniz’den Batı Asya’ya kadar giderek yaygınlaşmasında dünya ekonomisi ve finans piyasalarında ortaya çıkan gelişmelerin de önemli etkisi olmuştur. Amerikan altın ve gümüşlerinin Avrupa’ya taşınması, doğu-batı ticaret yollarında Avrupalı tüccarların giderek daha fazla aktif olması, Osmanlı coğrafyasına değerli maden akışındaki artış, güneyli uluslar karşısında giderek yükselen kuzeybatı Avrupalı tüccarların Osmanlı bölgeleri, Akdeniz ve doğu-batı ticaretindeki faaliyet artışları ve özellikle kapitalizmin merkez ülkelerinde finans kurumları ve faizli bankacılık alanında ortaya çıkan gelişmelerin etkisi üzerinde durmak gerekir. Osmanlılar islâm ve ekonomisiyle çelişen kapitalizmin bu merkez finansal kurumlarını ve faizli bankacılığı hayata geçirmek yerine para vakıflarını kurmaları ve geliştirmelerinin kurdukları sisteme olan güvenleri ve inançları yanında bu kurumların ekonomide ve finans ve kredi piyasasındaki ihtiyaçları karşılıyor olması ve finans piyasalarında doğabilecek istikrarsızlıkların önüne geçilebilmesinin önemi açıktır.

Para ve finans piyasalarında ortaya çıkan değişime bağlı olarak faizli banka kurumlarının ahlaken ve hukuken ilk defa kapitalizmin merkez ülkelere kabul edilmeye başlanması bu dönüşümün etkisi ile Osmanlı Devleti kentlerinde üretim ve ticaret için gerekli nakdin sağlanması, kredi ve finans piyasalarında istikrarın sağlanması için bir çeşit yeni faizsiz vakıf anlayışı temelinde kurulmuş finans kuruluşları ihtiyacı doğurduğu da düşünülebilir. Kesin olan şudur ki Osmanlılar bu dönüşümü kendi esnek, adil, dengeli ve tutarlı yapıları içerisinde toplumun değerler sistemi, dünya görüşü ve inancına bağlı kalarak bu kurumsal yeniliği gerçekleştirmiş oldukları çok açıktır (Bulut, 2009; Pamuk, 2004).

5 Edirne’de 1423 yılında Hacı Muslihiddin (Semmân) bin Halil Vakfı için kurucu Yağcı Hacı Muslihiddin 10.000 akçe ve Ağaçpazarı’nda bulunan dükkanları vakfetmiştir

6 Tartışmaların ayrıntıları için bak, Mandeville (1979).

Para vakıflarının değışen iktisadi ve finansal şartlar karşısında ortaya çıkması ile beraber farklı tartışmaları da gündeme getirmiştir. Bu tartışmalardan birisi, bu kuruluşların Osmanlı toplumu içerisindeki varlıklı bireylerin servetlerini vakıflar yoluyla aile bireyleri lehine miras bırakması şeklinde algılanmış olmasıdır. Tartışma konularından bir diğeri vakıfların sermayenin tek bir havuzda toplanmasını engellediğı ve bunun da ekonomik kalkınmanın önünde önemli bir engel olduğu yönündeki yaklaşımdır (Kuran, 2003; 2004). Diğeri önemli bir tartışma konusu da, para vakıflarının en üst düzey yöneticisi olan mütevellilerin vakfedilen paraları kendilerinin borçlanarak, büyük tüccarlara daha yüksek kâr oranları ile aktarıldığı yönündedir. (Çizakça, 2000; Pamuk, 2004). Hiş şüphesiz bu tartışmalarda bir neticeye ulaşabilmek için Batılı modern iktisadi büyüme ve kalkınma paradigmasıyla Osmanlı iktisat ve medeniyet tasavvurundan neşet eden kalkınma ve büyüme anlayışındaki farklılığa ve önceliklere bakmak gerekmektedir.

Batı merkezli modern kalkınma paradigması sanayi devriminden bugüne sanayileşme, şehirleşme, sosyo-ekonomik gelişmeyi yapısal dönüşüm içinde gerçekleştirmeyi ifade eder ve gayri safi milli hasıla artışı ve fert başına düşen milli gelir gibi daha çok maddi (*materialist*) değerler üzerinden ölçmeyi esas alır. Osmanlıların iktisadi büyüme ve kalkınma tasavvurunun modern batılı iktisadi büyüme ve kalkınma anlayışından daha kuşatıcı ve kapsayıcı olduğu ve salt maddi alandaki değerlerle ölçmekten öte insanın bu dünyadaki maddi ve manevi huzuru esas alan ve sosyolojik, psikolojik vb. tüm alanlarını dikkate alan bir bütünlük içinde değerlendirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Son dönemlerde ortodoksi gelişme ve kalkınma paradigmasına eleştirel yaklaşan insani gelişme (*human development*) paradigmasının makro düzeydeki gayrisafi milli hasıladaki değışim yanında mikro düzeydeki hayat standardı, sağlık, eğitim ve gelişmenin sürekliliğini esas alan yaklaşımın da ötesinde bunu tüm toplumun maddi ve manevi anlamda daha iyi bir düzeye ulaştırılması yani “ibadullahın terfi-i ahvali”nin sağlanması ve bunun dengely bir kişi veya sınıf lehine olmadan herkesin yerini muhafaza ederek ve istikrarı devam ettirerek sağlamak gibi bir yaklaşımı benimsedikleri söylenebilir. Daha özlü bir ifadeyle Batı’daki sürekli değışme ve büyüme öncelikli yaklaşım yerine Osmanlıların istikrar ve denge içinde daha iyiye gitme ve sürekliliğı devam ettirmek en önemli öncelik olarak görülmektedir (Bulut, 2009).

Diğeri taraftan para vakıflarının fonksiyonları hakkında da bazı tartışmalar mevcuttur. Çizakça’ya (1999) göre para vakıfları, ekonomide önemli rol oynamıştır; fakat bu fonksiyon, büyük oranda sermayenin girişimciler veya

yatırımcılar yerine küçük tüketicilere doğru dağılmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte, sermaye girişimciler tarafından da finansal kaynak olarak kullanılmıştır. Pamuk (2004:232) para vakıflarının finansal kaynakların borç olarak transfer edilmesinde gerekli aracı rolünü oynadığına inanmaktadır. Bununla birlikte Pamuk, para vakıflarının mütevellilerinin vakıf sermayelerini İstanbul'da bulunan sarraflara daha yüksek getiri oranları ile borç verdiğini de belirtmiştir. Sarraflar toplamış oldukları bu sermayeleri, uzun vadeli ticaret ya da iltizam sözleşmelerini elde etme süreçlerinde kullanmışlardır.

İktisadi olarak ele alındığında, mütevelliler gerekli nakit akışını hesaplayarak, bu oluşan vakıf gelirini, vakfın belirlenen amacı ve hedefleri doğrultusunda kullanılmasını sağlar. Örneğin, bir vakıf, kurulduğu bölge içerisinde belirlenen bir caminin temel ihtiyaçları, bakım masrafları ve çalışanları için kurulmuş olabilir. Mütevelliler, basitçe anlatmak gerekirse, sermaye akışı sonucu hesaplanan vakıf gelirini bu tanımlanmış caminin tamiri ve diğer giderleri için kullanılmasını sağlar. Ayrıca, eğer vakfın gelirinden fazla kalırsa, basit bir onay ile sulama kanalı gibi sermaye yatırımlarında da kullanılabilir ve böylece vakfın esas amacı bozulmadan diğer yatırımlar içinde sermaye sağlanmış olur (Shatzmiller, 2001:65-66). Bir taraftan vakfeden kimseler İslâmî yükümlülüklerini kolaylıkla yerine getirirken, diğer taraftan bu sermayelerinin üçüncü şahıslar tarafından tehdit edilmesini engellemiş olmaktadır.

Toplumun faydasını ve sosyal refahını artırmak için yapılan yatırımlara finanse etmek adına para vakıfları, vakıf kurumlarının bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Yatırımlar çoğunlukla sağlık, eğitim, altyapı gibi bölgesel harcamaları finanse etmiştir. Para vakıfları, büyük oranda toplum içerisindeki refah seviyesi yüksek bireyler tarafından hem bu dünyadaki yatırım hem de ahiret hayatındaki uzun vadeli kazançlar hesap edilerek ortaya çıkan ve gelişen kurumlardır. Vakıf kurucularının vakfettiği kaynaklar, hayır işlerinin temini, yatırımlar, kamu harcamaları, kredi ve finans işlemleri için kullanılmışlardır. Kredi işlemlerinde sermaye, borç ödemelerini % 10 ile % 15 arasında değişen miktarlarda teminat altına alan bir sözleşme ile borçluya devredilmekteydi. Borç ilişkisinde ortaya çıkan getiriler ise, vakfın amaçlarını gerçekleştirmek için kullanılmıştır. Kısaca, vakıflar, köylerden geniş illere kadar uzanan geniş yerleşim alanlarında yaygın kurumlar olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok köy ve kasabanın temel bileşenlerini oluşturmak adına önemli rollere sahip olmuşlardır (İnalçık, 2006:125).

Başka bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, para vakıfları olarak ortaya çıkan kurumların kredi kaynağı olarak toplum içinde kullanılabilmesi gerçekleşmiş ve bunları “Vakıf bankalar” olarak değerlendirmek imkanı ortaya çıkmıştır (Döndüren, 2008:4). Para vakıflarında, paranın kullanımı, ödünç verme (karz), emek-sermaye ortaklığı (mudaraba), vakıftan alınan para ile peşin mal alıp bu malları satarak kar elde etmek (murabaha) şeklinde gerçekleşirken, Döndüren (2008) en çok “murabaha” yöntemine başvurulduğunu belirtmektedir. Para vakıflarından genel olarak küçük girişimcilerin faydalandığı ya küçük girişimciler tarafından kullanıldığı belirtilse de, kredi kullanan kimi girişimcilerin uzak ülkelere büyük karlarla ticaret yapan büyük tüccarlar olduğu da tespit edilmiştir (İnalçık, 1973:319).

Vakıf kurumları Osmanlı dünyasında vergi muafiyeti de sağlıyordu. Bu anlamda ele alındığında, vakıf kurumlarının merkezi yönetimle doğrudan yakın ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır. Sağlanan vergi muafiyetleri vakıfların kurulmasını teşvik ederken, diğer taraftan da artan kamu giderlerinin finanse edilmesine imkan sağlanmış oluyordu. Bu noktada, toplanabilecek vergi potansiyelinin mi yoksa vakıf kurumlarının mı kamu giderlerini daha etkin şekilde finanse ettiği sorusuna anlamlı bir cevap önümüzdeki dönemlerde üzerinde durulması gereken önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ek olarak, devletin tanımış olduğu vergi muafiyeti ayrıcalığı ile birlikte, uzunca bir dönem vakıfların kontrolünde (sultan vakıfları hariç) devlet aktif ve somut bir şekilde görev almamıştır.

Bu açıdan bakıldığında, Çizakça (2000:35), para vakıflarının esaslı bazı farklılıklar taşıyan “bankalar” olarak düşünülebileceğini savunmuştur. Bu farklılıklar genel olarak, sermaye sağlama yöntemine dayanmaktadır. Kısaca, bir para vakfı sermayesi, birçok sermayeli mevduat yerine tek bir sermaye sahibi tarafından sağlanmıştır. Böylece, kredi ve mevduat hacmi, vakfedilen sermaye ve getirileri ile sınırlıydı. Ayrıca, tek bir bankada, sermaye sahibi, sermayeden belli miktarda faiz kazancı elde edebilir. Fakat, para vakıfları sermaye sahibine herhangi bir faiz veya ödeme taahhüt etmemekteydi. Dolayısıyla, bir para vakfı için sermayenin maliyeti sıfırdır ve bu durum vakfedilen sermayelerin dini ve sosyal amaçlara hizmet etmek için kullanıldığının önemli bir göstergesidir.

Bulut (2008:451) bu fonksiyonları olmakla birlikte para vakıflarını bir sermaye birikim müessesesi olarak düşünmek yerine toplumda iktisadi ve sosyal refahın yeniden dağıtılması ve özellikle finans ve kredi piyasaların-

da istikrarın sağlanmasındaki fonksiyonlarıyla ele alınmasının da son derece önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Balkan para vakıflarından hareketle elimizdeki istatistiksel veriler ışığında yaptığımız analizlere göre para vakıflarından borç alanların girişimciler ve yatırımcılardan ziyade küçük tüketicilerden oluştuğunu göstermektedir. Dolayısıyla, para vakıfları temel sosyal ve dini yatırımlar ile beraber küçük ölçekli tüketici ve üreticilerin sermaye ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol oynamıştır denilebilir. Ayrıca para vakıfları, günümüz dünyasında hükümetler tarafından finanse edilen eğitim, sağlık, altyapı gibi alanlarda yatırımlar yaparak Osmanlı Devleti'nin bütçesi üzerinden önemli ölçüde bir mali yükü kaldırdığı da söylenebilir. Para vakıfları sayesinde, merkezi bütçenin para talebi azaltılmış ve böylece ekonominin tamamında daha düşük düzeyde borçlanma oranlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Bulut, 2015; Çizakça, 2000).

Sonuç olarak, para vakıfları mikro düzeyde finansal borçlanma kurumları olarak değerlendirilirken, makro düzeyde ise gelirin toplumda yeniden dağıtılması ve devletin para talebinin düşük seviyede kalmasını sağlayarak kredi ve yatırımda borçlanma hadlerini düşüren ve finans piyasalarında istikrar sağlayan kurumlar olarak değerlendirilmektedir. Bununla beraber, para vakıflarının sermayenin tek havuzda toplanarak büyük ölçekli sermaye oluşumunu engellediği ya da mütevellilerin sermayeyi kendileri borçlanarak sarraflara daha yüksek hadler ile borç verdiği, böylece sermayenin verimsiz ve etkinlikten uzak bir biçimde kullanılmasına sebep olduklarını düşünenler de haksız değildir. Ancak XIX. yüzyılda bile kurulan toplam 9000 civarındaki vakıfların sadece %15'nin aile vakfı olduğu düşünüldüğünde toplumun tüm kesimlerinin bu sektörde yer aldığını da gözden kaçırmamak gerekir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde Osmanlı toplumunun kapitalist Batı toplumlarından farklı değerleri benimsediği ve bu değerleri özümseyerek yaşamaya devam yönünde bir tercihte bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz. Diğer taraftan finans kuruluşları olarak da para vakıfları, modern zamanlarda ortaya çıkan faizli kapitalist bankacılık sistemi yerine ortaya çıkması ve giderek gelişmesinin Osmanlı klasik ekonomik ve finansal sisteminin XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmesinde temel yapı taşlarından birisi olarak da değerlendirilebilir. Osmanlılardaki modern faizli bankacılığın XIX. yüzyılın ikinci yarısında müessesleşmesinde ve yine doğuşundan itibaren de uzun bir dönem gayri müslimler tekelinde ve onların eliyle yaygınlaşması ve geliştirilmesinde; para vakıflarının müslümanların iş ve ticaret hayatı, finans ve

kredi piyasalarındaki ihtiyaçlarına cevap veriyor olmasının önemli bir rolü olduğu konusunun altı çizilmesi gerekir.

SONUÇ

Osmanlıların kurduğu devlet erken modern dönemlerde “ulus devletin” yükselişi ve modern kapitalizmin tüm dünyada etkisini göstermeye başladığı dönemlerde de kendi kuruluş felsefesi ve değerlerine bağlı kalarak kurumsallaşmaya ve gelişmeye devam etmiştir. Avrupa’nın batısında modern kapitalizmin öngördüğü çıkarıcı ve bireyci insan tipi ve onun çıkarların hizmet edecek kurumsal yapı oluşurken, aynı dönemlerde Avrupa’nın doğusunda Balkanlar’da insan ve topluma farklı değerler temelinde yaklaşan Osmanlı vakıf medeniyeti inşa edilmekteydi. Birçok alandaki insan ve toplum ihtiyaçlarını vakıf anlayışıyla gidermeyi önceleyen Osmanlı dünya tasavvuru Balkan coğrafyasındaki fetihlerle kurulan şehirlerde adım adım hayata geçirilmiştir. Osmanlıların islâm geleneğinden tevarüs ettikleri gayrimenkullere ve akarlara dayalı vakıf sistemine menkule dayanan ve “vakf-ı nukud” olarak vasfettikleri ve kurumsallaştırdıkları para vakıflarını da erken modern dönemde kurdukları medeniyetin insanlarına ve tüm dünyanın hizmetine sundular.

Modern kapitalizmin kurumsal yapısının temelini oluşturan ve sistemi şekillendiren faizli banka, anonim şirket, borsa ve sigorta gibi kurumların ortaya çıktığı dönemde Avrupa’nın doğusu Balkan coğrafyasında onlarla iç içe yaşayan Osmanlıların kendi değerler sistemi ve inançlarına uygun buldukları ve kurumsallaştırıp yaygınlaştırdıkları Para Vakıfları uzun dönemde birçok sosyal, dini ve kültürel ihtiyaçlara cevap verirken piyasadaki finansal istikrarın sağlanması ve eldeki fazla tasarrufların kâr paylaşımı esasına göre piyasadaki ticaret ve yatırımların artması ve ekonomide dengeli büyümenin devamında da önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı coğrafyası dışında Asya, Afrika ve Amerika kıtalarını etkisi altına alan ve tüm kurumlarıyla bu coğrafyalarda gelişen Avrupa merkezli modern kapitalizmin yanı başlarında onlarla iç içe yaşayan Osmanlılara yaklaşık üç yüz yıl -bu kadar uzun bir süre- (en azında 19. yüzyılın ortalarına kadar) hakim olamaması üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Kapitalizmin haris ve kendi çıkarının maksimizasyonu çerçevesinde tüm hayatını maddi önceliklere göre ve ekonomik kar ve faydasının maksimizasyonu temelinde şekillendiren Batıda “*homoeconomicus*” insan tipi yerine uzun vadeli getiriye sosyal fayda maksimizasyonunda değerlendiren, *ahilik* zihniyeti te-

melinde kanaatkâr, diğergam, paylaşımcı ve katılımcı bir yaklaşımı benimseyen Osmanlı müteşebbis ve toplumunun modern zamanlardaki iktisat ve finans alanındaki tasavvurunun vakıf anlayışıyla taçlandırıldığının en iyi örneklerinden biri de hiç şüphesiz para vakıflarıdır.

Osmanlıların Balkan coğrafyasındaki iktisadi, sosyal, kültürel ve finansal alandaki kurumsallaşma ve toplumun bu alanlardaki ihtiyaçlarını karşılama noktasında para vakıflarının XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar önemli bir etkisi ve rolü olmuştur. Önceleri dini sosyal alandaki belli başlı hizmetlerin devamı niteliğindeki ihtiyaçlar için ortaya çıkan bu kurumlar sonrasında finansal alandaki kredi ve ortaklık ve paylaşım ekonomisi anlayışı çerçevesinde hareket eden müteşebbis ve yatırımcıların ihtiyaçlarına cevap vermiş, borçlanma maliyetinde belli bir düzeyin korunmasında ve piyasada islâm ekonomisi ve islâmî finans temelinde parasal ve finansal istikrarın sağlanmasında önemli rolü bulunan kurumlara dönüşmüştür.

Para Vakıfları erken modern zamanlarda Balkan coğrafyasında ortaya çıkmış ve sonrasında Anadolu'dan Batı Asya ve Afrika'ya kadar tüm Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşmıştır. Sonrasında da tüm islâm dünyasının son dönemlerindeki islâmî finans alanı başta olmak üzere ekonomik ve sosyal alandaki belli hizmetlerin karşılanmasındaki kurumsallaşmayı etkilemiş kurumlardır.

KAYNAKÇA

- Barkan, Ö.L. (1940). Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu olarak, Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 11: 279-386.
- Bulut, M. (2008), Osmanlılar'da Ekonominin Finansmanı Meselesine Yeniden Genel Bir Bakış, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 18, 4: 447-452.
- _____, (2009), Reconsideration of Economic Views of a Classical Empire and a Nation State during the Mercantilist Ages" *American Journal of Economics and Sociology*, Vol: 68, No. 3, 791-828.
- _____, (2012) "Osmanlı Ekonomi Politikğine Yeniden Bir Bakış" (Reconsideration of the Ottoman Political Economy) *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 62: 63-96.
- _____, (2015) "A Long Run Review on the Ottoman European Financial Institutions and Markets" Key Note, *2th International Islamic Economics and Finance Conference*, IIEFC 2015, Istanbul, Turkey.
- Çizakca, M. (1999), *İslam Dünyası'nda ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- , (2000), *History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*, Bogazici Universitesi Yayınları, İstanbul.
- , (2002), *Latest Development in the Western Non-Profit Sector and the Implications for Islamic Awqaf*, Islamic Economic Institutions and the Elimination of Poverty, The Islamic Foundation, Leicester, ss. 263-287.
- Divitçioğlu, S. (2010), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Döndüren, H. (2008), Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye’de Faizsiz Bankacılık Projeleri, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), ss. 1-24.
- Emecen, F.M. (1992), “I. Kosova Savaşı’nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi”, *I. Kosova Zaferi’nin 600.Yıldönümü Sempozyumu* (26 Nisan 1989), Ankara.
- Genç, M. (2000), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- İnalçık, H. (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, (Çev. Norman İtzkowitz ve Colin Imber), Weidenfeld & Nicolson, Londra.
- , (1993), Türkler ve Balkanlar. *Balkanlar*, Haz.:İ.Soyal, Eren Yayınları, İstanbul, s. 9-32.
- , (2000), “Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı? ”, Çev. F. Unan, *Söğüt’ten İstanbul’a: Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, ed. O. Özel-M. Öz, Ankara 2000, s. 119-145.
- , (2006), Vakıf Medeniyeti, *Vakıflar Dergisi Özel Sayısı: Vakıf Medeniyeti*.
- Karaman, K. ve Pamuk, Ş. (2002), Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914, *The Journal of Economic History*, 70 (3), ss. 593-629.
- , (2009), *Devlet-i Aliyye- osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Klasik Dönem (1302-1606)*, Siyasal Kurumsal ve Ekonomik Yaklaşım, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Koehler, B. (2010), *Early Islamic Charities as Catalysts of Institutional Innovation*, *Institute of Economic Affairs*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Köprülü, F. (1942), Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahyeti ve Tarihi Tekamülü, *Vakıflar Dergisi*, 2, ss. 1-35.
- , (2005), *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Yayına Hazırlayan: O. Köprülü, Akçağ Basım Yay., Ankara.
- Kur’an-ı Kerim, (2016) Türkçe Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- Kuran, T. (2003), The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Under Development in the Middle East, *The Journal of Economic History*, 63, ss. 417-449.
- Mandeville, J. (1979), Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire, *International Journal of Middle East Studies*, 10 (3), ss. 289-308.
- Ortaylı, İ. (1999), “Üçüncü Roma İmparatorluğu”, *Hürriyet Gazetesi* (18 Ekim 1999), Osmanlı İlavesi.
- Özcan. T. (2003), *Osmanlı Para Vakıfları, Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Öztürk, N. (1993), Tarihte ve Bugün Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler, *Sosyal Politikalar Çalışma Dergisi*, 3, ss. 78-89.
- Pamuk, Ş. (2004), Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800, *Journal of Interdisciplinary History*, 35(2), ss. 225-247.
- , (2010), *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Sahih-i Müslim ve Tercemesi (2014), 8 cilt, İrfan Yayınları, İstanbul.

Shatzmiller, M. (2001), Islamic Institutions and Property Rights: The Case of the "Public Good" Waqf, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44, ss. 44-74.

Tabakoğlu, A. (2008), *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul.

Vryonis, S. (1970) "The Conditions and Cultural Significance of the Ottoman Conquest In The Balkans", *Actes Du 11 e Congres International Des Etudes Du Sud-est Europeen* (Athenes, 7-13 Mai 1970), Athenes.

Yedişildiz, B. (1982), Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplamandaki Rolü, *Vakıflar Dergisi*, 14, ss. 1-27.